

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.118>

Олександр ГУРЖИЙ,

головний науковий співробітник
відділу історії України середніх віків
та раннього нового часу
Інституту історії України НАН України,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Oleksandr GURZHII,

Chief Researcher at the Department of History
of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine,
NAS of Ukraine,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: oleksandrgurzij003@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

**ВЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ, ЛЮДИНА: ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОРА ВІТАЛІЯ ЩЕРБАКА**

Світоглядне формування та наукове становлення відомого в нашій країні історика Віталія Щербака відбувалося в непростих суспільно-політичних умовах: від радянського періоду застою через роки «освіжаючої» перебудови до національної незалежності України. Особливо помітною стала його творча активність у процесах трансформації вітчизняної історичної науки наприкінці 20 — на початку 21 ст., а саме у відновленні цілого комплексу дослідницьких напрямів, які до того так упереджено й наполегливо затирала комуністична влада з її войовничою ксенофобською методологією. Без перебільшення можна стверджувати: науковий доробок ювіляра заповнив чимало своєрідних інтелектуальних ніш і «білих плям» в історичній науці, відіграв помітну роль у генеруванні національного концепту української ранньомодерної доби, що в сучасних умовах російських фальсифікацій нашого минулого є вкрай актуальним і важливим.

Багаторічне не просто спілкування, а й наукова співпраця та приятельські взаємини з Віталієм Олексійовичем дозволяють, до певної міри, звичайно, усвідомити й охарактеризувати найважливіші риси його творчої особистості, непересічних здібностей як доктора історичних наук, професора, нарешті, просто людини. Передусім впадає в вічі його динамічна вдача та невгамовна жа доба

до пошуку і засвоєння новизни в її різних формах і проявах. Прикметними ознаками цієї постаті є комунікабельність, доброзичливість, щирість, загострене почуття справедливості й особистої гідності.

Віталій Щербак народився 21 квітня 1954 р. у селі Матяшівка Обухівського району Київської області. За його твердженнями, про інший

фах, ніж історичний, він ніколи не думав, адже навколо в рідному краї все свідчило про історію. За декілька кілометрів східніше села розкинулося легендарне своєю давньою культурою Трипілля, південніше Черняхів, як осередок людності, що дала початки власне українській історії, західніше Германівка, мешканці якої відзначалися козацькими звичаями, північніше Київ — наша стародавня столиця. А над центром села поблизу мальовничої річки Красна височить гора «Козацька» як свідчення належності його мешканців до славного українського лицарства.

Вступивши на історичний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка в 1971 р., Віталій Щербак з великим ентузіазмом поринув у осягнення перебігу подій й значущості непересічних постатей минулих епох. Уважно слухав лекції поважних професорів Івана Шовкопляса, Михайла Марченка, Андрія Буцика, Валентини Маркіної, Василя Спицького та цікаві розповіді-легенди студентів про них. Старанно готувався до численних семінарських занять, писав доповіді та реферати, до того ж із значним підґрунтям власного бачення різнопланових тем. Захоплення археологією зумовило вибір першої курсової роботи про Трипільську культуру, написану під керівництвом професора кафедри археології вишу та одночасно завідувача відділу Інституту археології АН УРСР І. Шовкопляса. Це було його перше студентське наукове дослідження і крок до власного самоутвердження, перевірки своїх потенційних можливостей. Однак вибір наукового уподобання зробив згодом, після прослуховування захоплюючого курсу доцента Петра Кудля про козацьку добу в Україні. Виявлялося, що окрім Богдана Хмельницького, який «возз'єднав Україну з Росією», багато чого для Української держави зробили й гетьмани Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, діяльність яких значною мірою замовчувалася або ж фальсифікувалася в радянській історіографії. Проте йшов 1972 рік, коли «маланчуківщина» тотально «притуманювала» гуманітарну галузь в Україні, спрямувавши в ній всі сили на боротьбу з так званим «українським буржуазним націоналізмом», до адептів якого намагалися долучити й вузьке коло дослідників Гетьманщини.

Зрештою саме 17 ст. стало знаковим для всієї наукової кар'єри Віталія Олексійовича. Успішно захистивши дипломну роботу «Економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», влітку 1976 р. він почав трудову діяльність у Музеї народної архітектури та побуту УРСР. Працював етнологом відділу «Полтавщина та Слобожанщина», проявляючи неабияку ініціативність, об'їздив регіональні терени в пошуках нових артефактів для поповнення колекцій музею. Як наддніпрянина, особливо вразили просторі степи Луганщини та мешканці сіл, всюди україномовні на відміну

від донбаських городян.

Водночас особливий професійний інтерес викликала бібліотека музею, в якому він працював, де можна було вільно, без спецдозволів, читати твори Володимира Антоновича, Дмитра Яворницького та Михайла Грушевського. Отже, такі обставини сприяли поглибленню самоосвіти молодого вченого і водночас віднайденню теми для майбутніх досліджень. Потяг до оприлюднення власних знань зумовив написання статей до газет про визначні події історичної минувшини — від Куликовської битви до Коліївщини. Саме ці перші публікації й стали визначальним чинником у подачі документів на конкурс по заміщенню посади молодшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР наприкінці 1979 р.

Працюючи у відділі феодалізму (нині — відділ історії України середніх віків та раннього нового часу) протягом 1979–1986 років, виконував обов'язки вченого секретаря підрозділу, склав кандидатські іспити та написав дисертацію під керівництвом д.і.н. Григорія Сергієнка на тему «Народні рухи на Україні в другій чверті XVII ст.». Варто зазначити, що дисертаційна робота готувалася за умов, коли навіть її керівник не рекомендував вживати окремо у назвах явищ термін «козацький», тобто слід було писати не «козацькі повстання», а «народні» або, принаймні, «селянсько-козацькі». Це робилося, звісно, з ідеологічних міркувань радянської доби. Водночас Віталій Олексійович відчував значущу роль впливу інтелектуального простору спілкування молодих дослідників із науковцями на формування у них фахово-корпоративного «духу», ментальних рис інтелектуальної спільноти, усвідомлення себе її складником. Знайомство з такими визначними вітчизняними вченими, фахівцями з історії ранньомодерної України, як Микола Ковальський, Ярослав Ісаєвич, Федір Шевченко та багатьма іншими додавало творчої наснаги. Тому вже на той період вельми плідними виявилися його наукові здобутки: щорічні публікації статей в провідному вітчизняному часописі «Український історичний журнал», участь у написанні розділів чотиристоронньої академічної праці «Історія Києва», виступи на всеукраїнських та міжнародних конференціях з козацької проблематики, яка відроджувалася в Україні.

Успішний захист кандидатської дисертації (офіційні опоненти — д.і.н. Павло Михайлина та к.і.н. Юрій Мицик) в 1986 р. відкривав ширші можливості для подальшої творчості. Першим важливим етапним досягненням реалізації справжнього науковця була підготовка та публікація монографії по темі його дисертації. Вартує зауважити, що у перспективному плані видань Інституту історії АН УРСР на 1989 р. з 19 представлених у ньому праць лише книга В. Щербака була написана українською мовою. Тому у заступника

директора д.і.н. Павла Соханя виникло питання до автора про нібито можливі проблеми її прочитання в Росії. Водночас вихід у світ монографії «Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр.» дозволив претендувати на отримання вченого звання старшого наукового співробітника.

Специфіка студіювання ранньомодерної доби обумовлювала необхідність опрацювання архівних джерел за межами України. Відповідно дослідник здійснив кілька «експедицій» до архівосховищ і рукописних відділів бібліотек Москви та Ленінграду, здобувши значну кількість матеріалів з тематики дослідження. Однак їхня певна тенденційність не задовольняла потреб науковця для формулювання аргументованих висновків. Натомість навесні 1991 р. він отримав грант від Канадського інституту українських студій (Едмонтон) для наукових пошуків у Польщі. Власне робота в польських архівах і бібліотеках Варшави та Кракова, знайомство з провідними вченими Збігневом Вуйциком, Антонієм Мончаком, Мирославом Нагельським та іншими дали поштовх Віталію Олексійовичу для досліджень на якісно новому рівні. Їхнім результатом стали підготовка і захист у 1998 р. докторської дисертації «Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.)» (офіційні опоненти — доктори історичних наук Ярослав Ісаєвич, Володимир Борисенко, Валерій Степанков). Того ж року була реалізована й студентська мрія вченого — вийшла книга у співавторстві з колегами «Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.)». Віталій Олексійович здійснив упорядкування та кропітку редакцію тексту. У цьому унікальному виданні вперше в українській історіографії було визначено і науково обґрунтовано час та місце постійного розташування над Дніпром і Дунаєм січового Коша. Актуальність питання і великий інтерес до нього читачів зумовив перевидання книги з суттєвими доопрацюваннями та ілюструванням в 2015 й 2023 роках.

У наступні роки проблематика українського козацтва в працях В. Щербака постала у ширшому спектрі. Наукові розвідки стосувалися генези запорозького лицарства, його ролі у суспільно-політичному житті, формуванні етнічної свідомості українського народу, місця козацтва у міжнародних відносинах на теренах Центрально-Східної Європи. Окрім монографії «Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.» (2000, 2006), з'явилися тексти у 2-томнику «Історія українського козацтва» (2006, 2011), колективній монографії «Українське козацтво. Золоті сторінки історії» (2015), академічних виданнях «Енциклопедія історії України» (2003–2013) та «Шевченківська енциклопедія» (2012–2015), «Малий

словник історії України» (1997), «Українське козацтво: мала енциклопедія» (2002, 2006). Віталій Олексійович є автором розділів та науковим редактором фундаментального видання «Україна — козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах» (2004, 2007), упорядник, ілюстратор та видавець якого Володимир Недяк став лауреатом Національної премії України імені Тараса Шевченка 2006 р.

Новим напрямом студіювань вченого стала проблематика виникнення та еволюції української державності ранньомодерної доби. Особливо важливим є те, що цей процес висвітлено у контексті розвитку європейської політичної думки на основі творчої спадщини визначних мислителів епохи Нікколо Макіавеллі, Жана Бодена та Гуго Гроція. Наголошено на значенні концепції «руського народу» у генезі української державної ідеї, простежено її становлення під час Визвольної війни 1648–1657 рр. Проаналізовано також причини руйнування ідеологічних засад державотворення в Україні, що призвело до її поглинання імперською Росією наприкінці 18 ст. Монографія Віталія Щербака «Державна ідея в ранньомодерній Україні» (2019) стала вагомим внеском до скарбниці вітчизняної історіографії новітнього часу.

Загалом науковець є автором понад 400 наукових праць і має багато нових перспективних проєктів з проблематики соціальної структури українського суспільства ранньомодерної доби, еволюції державотворення в Україні та історії козацтва.

Науковий потенціал вченого повною мірою розкрився і в організації видавничої справи. Протягом 2004–2013 років він був головою редколегії часописів «Наукові записки НаУКМА. Історичні науки» та «Магістеріум. Історичні студії» Національного університету «Кієво-Могилянська академія». Від 2016 р. Віталій Олексійович є головним редактором наукового журналу «Київські історичні студії» Київського столичного університету імені Бориса Грінченка. Пріоритетним завданням у цій справі він вважає публікацію креативних наукових статей з української минувшини та всесвітньої історії.

До царини наукової діяльності В. Щербака слід також долучити атестацію фахівців вищої кваліфікації. З 2003 по 2012 рік він був головою спеціалізованої вченої ради з історії з захисту докторських дисертацій в Національному університеті «Кієво-Могилянська академія». А це копітка та доволі виснажлива праця з молодими й малодосвідченими науковцями. Протягом 2015–2021 років виконував функції голови спеціалізованої вченої ради з захисту кандидатських дисертацій з історії в Київському університеті імені Бориса Грінченка.

Значну увагу Віталій Олексійович приділяє підготовці наукової зміни. Аспіранти наголошують на його умінні надихати, вселяти віру в свої сили, відзначають безперечний професіоналізм і компетентність у галузі історичного пізнання. У 2002 р. вчений отримав звання професора, підготував 7 кандидатів історичних наук, десятки разів виступав офіційним опонентом по докторських та кандидатських дисертаціях.

Одним із важливих завдань наукової творчості В. Щербак вважає донесення її результатів до студентського загалу. До педагогічної роботи долучився з лютого 1987 р. Щоправда дуже несподівано, отримавши запрошення з Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка від колеги доцента В'ячеслава Мордвінцева прочитати курс «Історія СРСР дореволюційного періоду» за два дні до початку семестру. Прагнення спілкування зі студентами додало наснаги тоді ще молодому кандидату наук попри складнощі перших кроків викладацької діяльності у вищій школі. Неоціненний досвід, здобутий в *alma mater*, знадобився в майбутньому, зокрема, у читанні історичних курсів у Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут» та Національному університеті «Кієво-Могилянська академія». Студенти з цікавістю йшли на лекції Віталія Олексійовича, адже енциклопедичні знання, помножені на володіння методикою викладання забезпечували змістовність та пізнавальність. Окрім того, студенти не одного покоління, яким пощастило навчатися у ювіляра, відзначають демократизм свого професора, добре знання рідної мови та почуття гумору. Зрештою у творчій біографії Віталія Олексійовича педагогічний складник перемиг і в 1999 р. він перейшов працювати з академічного науково-дослідного інституту на кафедру історії Національного університету «Кієво-Могилянська академія».

Спільно із завідувачем професором Юрієм Мициком, насамперед, були накреслені перспективні плани наукової роботи і реорганізації кафедральної діяльності. Проте їхньою реалізацією ґрунтовно займатися не довелося. Вже 17 вересня 1999 р. Віталій Олексійович був призначений деканом факультету гуманітарних наук НаУКМА, спочатку на випробувальний термін, який переріс у 13-річну копітку адміністративну роботу.

Після ейфорії та сподівань у перші роки відродженої Кієво-Могилянської академії довелося вдаватися до пошуків нових форм університетського освітнього процесу. Одним із пріоритетів для факультету гуманітарних наук В. Щербак обрав тісне поєднання освіти й науки на основі найкращих новітніх методик і практичних здобутків. З цією метою до викладацького складу були залучені вчені з інститутів НАН України та зарубіжних освітніх установ. Особлива увага приділялася магістерським програмам, які спрямовувалися

на підготовку спеціалістів із знаннями засад наукової праці. Задля цього на кожній кафедрі запровадили часопис «Магістеріум» із відповідними тематичними профілями: історичні, літературні, культурологічні, філософські студії. Велику увагу Віталій Олексійович приділяв міжнародній співпраці колективу ФГН. У зв'язку з цим налагоджувалися стажування викладачів у зарубіжних вишах, здійснювалися обміни студентами, зокрема, було запроваджено й програму отримання студентами істориками двох дипломів шляхом паралельного їхнього навчання впродовж року у Варшавському університеті. Розгорнула свою креативну роботу магістерська програма з археології під керівництвом знаного вітчизняного фахівця д.і.н. Леоніда Залізняка.

Однією з яскравих сторінок у житті Кієво-Могилянської академії стала Помаранчева революція 2004 р. У виші був створений страйковий комітет, до якого, крім першого віцепрезидента Михайла Брика як голови, увійшли віцепрезиденти та декани факультетів. Щоранку декани збирали своїх студентів, шикували на університетському плацу із вузівською символікою та транспарантами і вирушали заданим маршрутом: адміністрація Президента України, посольство Російської Федерації в Україні, Міністерство освіти і науки України тощо. Революція, як і будь-яке явище, невдовзі завершилася, і тоді страйковий комітет розглядав питання механізму повернення студентів з Майдану до аудиторії.

Та згодом додалися чергові випробування. Розширення масштабів освітнього процесу наштотувалося на нові проблеми, насамперед, потребу його діджиталізації. На жаль, керівництво вишу не стало дослухатися до думки спеціалістів щодо впровадження електронної програми організації навчання, а обрана лише завдавала великих прикросців виконавцям. Спроби декана факультету інформатики д. фіз.-мат. н. Миколи Глибовця, якого підтримував Віталій Олексійович на засіданнях вченої ради, виправити становище наразилося на рішучий опір очільників вишу. Додалося нефахове адміністрування президента НаУКМА Сергія Квіта, яке супроводжувалося додатковою бюрократизацією навчального процесу і постійними популістськими гаслами.

3 вересня 2013 р. В. Щербак обійняв посаду професора кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка. До традиційних курсів з ранньомодерної та нової історії України не без його персональної ініціативи додалися спецкурси на магістерці «Місто в європейській цивілізації модерної доби», «Методика викладання історичних дисциплін у закладах вищої освіти» та науково-дослідний семінар «Українська держава ранньомодерної доби». Проте головну увагу він приділяє підготовці аспірантського корпусу істориків, насамперед за програмою

PhD. Одночасно проводить активну дослідницьку роботу та регулярно публікує її результати, зокрема й у наукометричних часописах.

Пандемія коронавірусу та війна, яку розпочала РФ проти України в лютому 2022 р., внесли суттєві зміни у викладацьку роботу В. Щербака через перехід переважно на дистанційне навчання. Попри це він намагається вдосконалити характер професійної діяльності в нових умовах, передаючи свій педагогічний досвід колегам.

Багатогранний плідний доробок Віталія Олексійовича був гідно оцінений відомчими відзнаками, зокрема, Подякою київського міського голови «За вагомий особистий внесок у розвиток вітчизняної науки, зміцнення науково-тех-

нічного потенціалу столиці», знаками «Відмінник освіти України» та «Петро Могила» МОН України, почесною відзнакою «Срібний клейнод родини Мазеп».

Сповнений подальшими творчими планами та оригінальними ідеями, професійними задумами та проектами, Віталій Щербак відзначає свій 70-річний ювілей. Перекоаний, що усе заплановане ним буде реалізовано, адже шановний професор — майстер своєї справи, він уміє вкласти у науково-педагогічну творчість енергію розуму, душі і серця. Бажаємо дорогому ювіляру та його родині міцного здоров'я, щастя, наснаги у творчості на благо процвітання незалежної Української держави.

Дата подання до редакції: 12.03.2024 р.

Дата ухвалення до публікації: 21.03.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)